

- ⁶³ Там само. – Арк.14 зв. –15.
⁶⁴ Там само. – Спр.370. – Арк.1–6.
⁶⁵ Там само. – Спр.575. – Арк.13.
⁶⁶ ПСЗРИ. – Т.V. – №2762.
⁶⁷ Там же. – Т.VI. – №3937.
⁶⁸ Там же. – Т.XVI. – №12289.
⁶⁹ Там же. – Т.XXV. – №18521.
⁷⁰ Там же. – Т.XXVI. – №19244.
⁷¹ Там же. – Т.XXXII. – №25114.
⁷² ІР НБУ. – Ф.IX. – 1648–1657. – Арк.20.

A consent fiancees, parents, squires, commanders of soldieries, as a condition of celebration of marriage in the XVIII century is analyzed in the article. The intervention of State in jurisdiction of Church (in particular, introduction of marriage oath for parents) is analyzed. The author emphasizes that consent for marriage was the method of the state adjustment and interference into marriage-domestic relations of laymen.

О.А.Лукашевич*

БЮРОКРАТИЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ НА СЛУЖБІ В ГУБЕРНСЬКОМУ УПРАВЛІННІ XVIII ст. (ПРИМУС ДО ТВОРЧОСТІ)

Статтю присвячено вивченню інтелектуального потенціалу губернського чиновництва XVIII ст. Автор на великому історико-літературному матеріалі показав, що бюрократична система управління примушувала провінційних державних службовців до творчості. Проте результати їх досліджень не завжди застосовувалися на практиці.

Аналізуючи петровські перетворення, В.О.Ключевський звернув увагу на суперечливі методи їх проведення: «Він (Петро I – О.Л.) сподівався грозою влади викликати самодіяльність у поневоленому суспільстві [...], хотів, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і вільно. Спільна дія деспотизму і волі, освіти та рабства – це політична квадратура кола, загадка, що розв'язувалася в нас із часу Петра два століття і досі нерозв'язана»¹. Ємне за змістом спостереження ми використовуємо як своєрідну формулу для вивчення інтелектуального потенціалу губернського чиновництва, затребуваного урядом під час реформування обласного державного управління в останній чверті XVIII ст. Із цією метою розглянемо здатність чиновників до творчості у процесі роботи над удосконаленням діловодства, діловою документацією – головним носієм соціальної інформації, що становить основу державного керування та визначає його ефективність.

Відправним, на нашу думку, є положення, відповідно до якого всі рівні історичного процесу органічно пов'язані між собою, утворюють певний тип культури – структурно-функціональну єдність і взаємодію типологічних та історичних елементів, що розвиваються у закономірно обумовленому напрямку в даному місці і часі². Граничне узагальнення організації всіх сторін громадського життя являє собою її форму або структуру, єдину базову модель діяльності, а, значить, основний метод пояснення. Відношення окремих сфер історичного буття до типу культури діалектично розгортається як протиставлення одиничного, специфічного – загальному, де останнє виступає законом виникнення першого.

* Лукашевич Олександр Анатолійович – канд. іст. наук, старший викладач кафедри економічної теорії і права Кіровоградського національного технічного університету.

Конкретизуючи сказане, спробуємо визначити формотворчий принцип російського суспільства XVIII ст. Доленосним для нього був антагонізм між кріпаками й поміщиками. Безпосередньо й опосередковано він впливав на спосіб життя всіх прошарків населення. У рамках даних суспільних відносин розвивалися протиріччя тенденції – панівна сторона прагнула максимізувати особисту селянську залежність із метою полегшити і спростити вилучення доданого продукту. Але, змушена враховувати державні інтереси, інтереси селянської громади, а також власні, вона повинна була забезпечити такий мінімальний рівень волі селян, який би стимулював їхню самотійну господарську діяльність. Таким чином, панування поміщика і підпорядкування йому селянина було не абсолютним, а взаємообмеженим. Певним чином вони залежали один від одного і з цієї причини піддані мали відповідну автономію. Абстрагуючись від конкретно-історичних подій, соціально-економічного, політичного конфлікту, цю взаємодію можна охарактеризувати як процес активного впливу владного, доцільно організуючого і направляючого, інтелекту на пасивну робочу силу, здатну, однак, до конструктивної ініціативи, самодіяльності, і тому не тотожної «знаряддю, що говорить». Оскільки протистояння антагоністів було взаємозалежним, то воно являло собою нероздільне ціле. Таку єдність протилежностей ми приймаємо як історично обумовлений формотворчий принцип, який структурує зміст усіх сфер суспільства Росії XVIII ст. Застосувавши його, модель державного управління епохи абсолютизму можна представити як рухливе поєднання розпорядчо-регламентуючих, репресивних методів керівництва панівної волі з раціональними, що припускають у виконавців здатність до осмислених самотійних учинків, і тому спрямовані на спонукання особистої ініціативи, відповідальності. Уважаємо, запропонований «метод формування структури»³ допоможе краще зрозуміти слова В.О.Ключевського або, наприклад, фрагмент Жалуваної грамоти дворянству (1785 р.)^{*}: «И сим образом в истинной славе и величестве империи вкушаем плоды и познаём следствия действия нам подвластного, послушного, храброго, неустрашимого, предприимчивого и сильного российского народа»⁴.

М.М.Богословський, порівнюючи до- і петровське законодавство, дійшов висновку, що перше впливало, головним чином, на почуття страху підданих, а друге погрози доповнювало поясненням причин видання нормативних актів з розрахунком на їх свідоме виконання. Причому, робилося це на шкоду ідеї божественного походження монаршої влади, яка не потребувала раціонального обґрунтування. Таким чином, уряд наближався до керованого суспільства⁵.

Більш докладно про своєрідність законотворчості Петра I писав М.І.Павленко⁶. Він відзначав, що в іменних указах зміст преамбули звернений до розуму, закликає до відповідальності при виконанні службових обов'язків, а у заключній частині перелічуються суворі заходи покарання за недбалість і хабарництво. Як з'ясувалося у процесі будівництва «регулярної держави», явний і таємний контроль над діяльністю чиновників виявився недостатнім. Петро I змушений був «апелювати до честі й обов'язку чиновників, до їх свідомості при виконанні окреслених в указах і регламентах обов'язків»⁷. За всім цим стояла впевненість «законодавця-раціоналіста» у тому, що верховна влада знає все, що не дано знати підданам, і тому зобов'язана регламентувати їх життя з моменту народження і до самої смерті. Джерела подібних політичних уявлень історик убачає у складному характері імператора, якого «опановували дві пристрасті, що заперечували одна одну:

** Тут і далі цитати з історичних та літературних першоджерел подано мовою оригіналу (О.Л.)*

повчати, наставляти і карати, погрожувати»⁸. Але суб'єктивна воля, а надто масштабної особистості, має потребу в поясненні, включаючи «зовнішнє», – у контексті своєї епохи. І тут ми відзначаємо, що наведені приклади принаймні не суперечать формотворному принципів і сконструйованої на його основі моделі державного управління, конкретно-історичний прояв якої набув рис бюрократичної системи. Домінуючи над суспільством, вона структурувала як державну, так і вотчинну форму керування, будучи для неї зразком. При цьому, у міру посилення регламентуючих тенденцій в управлінні вотчинним господарством, поміщик прагнув використовувати селянську громаду з метою контролю над прикажчиками і дбав про «хрещену власність», розуміючи, що це – основа його добробуту⁹.

Оскільки у центрі нашого дослідження стоїть інтелектуальний потенціал губернських чиновників, то необхідно бодай коротко схарактеризувати умови і можливості для його розвитку, обумовлені як універсальною бюрократичною системою управління, так і конкретно-історичними формами її прояву. Бюрократична адміністративна організація, одна з найефективніших систем керування, є результатом раціоналізації – цілеспрямованої, спланованої діяльності, санкціонованої правом, та орієнтованої на пристосування людей до прагматичних розумінь інтересу і вигоди¹⁰. Її відрізняють ієрархічний командний ланцюжок; спеціалізація посадових обов'язків; єдина політика в галузі прав та обов'язків; стандартизовані операції на кожній ділянці роботи; кар'єра, заснована на професійній компетенції; міжособистісні відносини; координація дій – здійснюються на вищих рівнях організацій¹¹. Завдяки розподілу у команді обов'язків і відповідальності з вищого й до найнижчого рівня керування відбувалася інтеграція інтелектуальних можливостей організації, в якій кожен працівник виконував одночасно функції керівника і підлеглого. Запровадження спеціалізації дозволило більш ефективно виконувати завдання організації. Виникли умови для уніфікації і стандартизації управлінських процедур. Це, своєю чергою, уможливило використання праці некваліфікованих виконавців, а також обумовило появу висококваліфікованих фахівців. Бюрократична система створила умови для підвищення соціального статусу завдяки особистим професійним рисам. Але в міру просування вгору по ієрархічній градації піраміда влади звужується, і тому тільки деякі претенденти могли зайняти вищі за рангом посади.

Бюрократичні відносини вибудовувалися на основі законодавчо встановлених, єдиних для всіх, правил служби. Від працівника вимагалось неухильне їх виконання – у цьому полягав його головний обов'язок. Питання правильності і необхідності доручених завдань відсувалися на задній план. Так забезпечувалася дисципліна командного ланцюжка, координованість різних функцій бюрократичної організації та, зрештою, її ефективність. Тому керівник повинен був обмежувати прояв творчих здібностей підлеглих в інтересах стабільності й автоматизації керування. Водночас, спираючись на їх інтелектуальний потенціал, у зв'язку з делегуванням повноважень, він стимулював та організовував виконавську ініціативу якщо не для пошуку кардинальних рішень, то хоча б для подолання помилок у механізмі управління. Особливого значення виконавська дисципліна набувала в умовах кризи, коли було потрібно реформувати систему керування. Її можна було ініціювати шляхом розширення повноважень підрозділів нижнього рівня ієрархії й таким чином залучити велику кількість працівників до процесу виявлення та вирішення організаційних проблем¹².

Оптимізація управління в бюрократичній системі обмежена перевагою вертикальних службових зв'язків над однорівневими, що мають характер уз-

годження. Їх завдання пов'язані з функціональним поділом праці, потребою у взаємодії членів і структур організації. Для розширення інформаційного потоку, що забезпечує оперативне керування та прийняття рішень, необхідна координація вертикальних і горизонтальних зв'язків. Однак це веде до зменшення ролі керівника, що суперечить самій суті централізованої адміністративної влади, яка повинна була забезпечити продуктивне виконання трудомісткої одноманітної роботи.

Отже, раціональна бюрократична система здатна генерувати одночасно умови як сприятливого розвитку особистих здібностей посадових осіб, так і перешкоджати цьому. Усі вони виникають із самих принципів організації централізованого адміністрування і тому взаємозалежні й непереборні. Їх баланс визначає характер, напрям формування індивідуальної і колективної суб'єктивності, що має вплив стійко-значеннєвої моделі керування, а також її мінливого конкретно-історичного змісту. У даному випадку обумовленого губернською реформою 1775 р., коли Катерина II спробувала перетворити діловодство місцевих установ за допомогою чиновників, які служили в них.

Про свій намір імператриця повідомила генерал-губернаторам в указі 27 вересня 1784 р. Передбачалося внести зміни в канцелярську службу, систему діловодства губернських установ із метою «сделания единообразного положения относительно порядка канцелярского, хранения дел, разделения экспедиций, где оным быть следует, сокращения всего того, что излишним затруднением почеться может и преподания средств к скорейшему дел производству»¹³, видання «полной формы на всякие канцелярские бумаги»¹⁴.

У розумінні очільника Катеринославського намісництва Г.О.Потьомкіна це було розпорядження «о сокращении канцелярского обряда»¹⁵. Також оцінив зміст указу Олександр I, коли пропонував П.В.Завадовському скористатися матеріалами «особливої комісії», створеної для його виконання¹⁶. Його перша дослідницька інтерпретація, запропонована видавцями повного зібрання законів Російської імперії у заголовку до документа, збігається з викладеними вище: «О составлении общего положения к скорейшему производству дел»¹⁷.

Мовою документознавства, проблема полягала в необхідності удосконалити роботу з документами шляхом уніфікації та стандартизації. Намір приступити до її вирішення продиктований початком перебудови місцевого управління (1775 р.). Цікавий факт ініціювання створення «единообразного положения» самою Катериною II. Так завдання оптимізації діловодства набуло державного значення. Олександр I писав: «И хотя окончания своего дело сие тогда не достигло, тем не менее, чувствуя всю важность его, её величество и сама непосредственно изволила им заниматься»¹⁸. Він же відзначив морально-правовий аспект цієї діяльності: «Зная, что образ производства дел [...] вместо того, чтоб охранять обрядами своими правосудие и помогать его действию, чрезмерно затруднил успешное его течение, что большая часть жалоб суть и всегда были на медленность решения, что правила обрядов, быв рассеяны во многих законах, едва лучшим законоискусникам во всей подробности их сведомы, [...] и самые простые и удоборешимые споры, восприяв форму сию, превращаются в тяжкие и разорительные тяжбы [...]»¹⁹.

Реформування діловодства передбачало попередній аналіз реального стану справ. Тому імператриця наказала генерал-губернаторам представити їй, «как и именно во вверенной ему губернии по губернскому правлению, палатам и другим местам учинены по означенным частям распоряжения и даны формы; а притом как относительно сих распоряжений, так и всех тех, кои до будущего соизволения нашего изданы, по казённому управлению, отобрав

заключение прокуроров и стряпчих, и примечания присутственных мест, до кого что касается, об удобствах или неудобствах их, и о способах к сокращению излишнего, и к поспешнейшему дел отправлению, [...] присовокупя и собственного их обо всё мнение»²⁰.

Одержавши указ, генерал-губернатори переадресували його в усі губернські інстанції у формі копії, а також короткої редакції-преамбули супровідних документів, або дослівного переказу, що закінчується вимогою: «Сочиня всё, высочайшим указом повелеваемое, представить немедленно»²¹. Зміст указу практично не інтерпретувався, можливо, в інтересах точності передачі волі монарха. Однак ефективність комунікації досягається не багаторазовим повторенням інформації, а шляхом виділення основних положень переданого тексту і вираження їх у різних варіантах. Причому кількість повторень скорочується, а взаєморозуміння поліпшується при наявності зворотного зв'язку, який дає можливість краще пояснити зміст переданого завдяки обмінові думками, консультаціям²². Його використання було характерною рисою багатьох урядових законотворчих ініціатив XVIII ст., у тому числі й самої Катерини II²³.

Наскільки підготовленими були губернські чиновники до подібної практики? Значною мірою цьому сприяли правові основи служби, а також заходи з поліпшення обласної системи управління, розпочаті до реформи 1775 р. Генеральним регламентом пропонувалося в реляціях, відомостях, донесеннях «все основания и обстоятельства написать, и мнение своё о том деле напоследок приложить», без «чего в Сенат секретарю не принимать, ни коллегии докладывать не дерзать». У «мнєнии» передбачалося викласти способи більш ефективного виконання дорученої справи, причини, що заважали цьому, або повідомити про невідповідність розпорядження чинному законодавству. У ситуаціях, не передбачених нормативними актами, коли приймалися самостійні рішення, потрібно було подавати «мемориали»²⁴.

У канцеляріях вихідні звітні документи поділялися на дві групи: «а) ежели письмо просительное о указе или о каком решении [...]; б) ежели же письмо ответное только на какой указ [...]»²⁵. Тобто, виділялися документи, які містили інформацію про діяльність типу ротації, що відтворює дане донесення про одержання указу, його виконання, констатації або оцінки фактів, та інноваційну, що потребувала санкції вищих органів влади і була спрямована на здійснення змін у рамках службових повноважень чиновників. Її умовою є здатність людської суб'єктивності до рефлексії, дивитися на виконувану роботу як на предмет впливу своєї волі, не зливаючись із нею. Отримані в її результаті представлення «можуть служити вказівкою на міру розходження їх із дійсністю, міру їх перетворюваності у свідомості»²⁶. Діапазон між повторюваною діяльністю і перетворюючою є мірою творчості бюрократії, той «простір волі», що був передумовою її суб'єктивного розвитку²⁷. Відзначимо, що визначених знань і умінь вимагала і репродуктивна робота, орієнтована на підтримку та відтворення встановленого правопорядку. Вона забезпечувала стабільність і можливість еволюції бюрократичної організації. Тому пафосні слова О.П.Сумарокова: «Начальник, охраняй уставы больше всех», – мали цілком земні підстави²⁸. У цьому зв'язку цікавий такий показник оволодіння професією, як протизаконна практика чиновників, та винахідливість, з якою вони використовували правові акти в корисливих цілях. Очевидно, подібне «уміння» було властиве тільки тим із них, хто знав усі тонкощі своєї служби. Як, наприклад, відставний асесор із комедії В.В.Капніста: «Притом, как знает он всех стряпчих наповал! / Как регламент нагнуть, как вывернуть указы! [...] / И словом: дивное он знает ремесло, / Неправду мрачную так чистит, как стекло»²⁹.

Подібний до нього інший персонаж – голова цивільної палати. На пропозицію вирішити справи не відкладаючи («внятно говорит тут письменний довод»), він відповів: «Потребен, слышишь ли? изустный перевод, поскольку [...] дело на письме, хоть бей об стол, безгласно»³⁰. Таким чином, він практично використовує суперечність, що існує між абстрактною моделлю поведіння, запропонованою нормою права, та індивідуальною формою її застосування. На всіх стадіях цього процесу, особливо юридичної кваліфікації, тлумачення правових положень в умовах незавершеної кодифікації, чиновник, суддя, опиняючись у ситуації вибору, мали можливість винести вирок на основі свого розуміння закону і моралі. Причому, не обов'язково стаючи правопорушником. Хаос у законодавстві дозволяв на «каждое дело по два указа» знайти, «из коих по одному отдать, а по другому отнять ту же самую вещь неоспоримо повелевается»³¹. Не залишався осторонь і секретар, який укази «знает все, как пальцев пять своих», і так міг написати екстракт, що «кто б ни прочёл его, хоть лоб будь пядей в пять, / Не может слова в нём ни одного понять. / Ответчику речь смешал он так уловкой дивной, / Что смысл изо всего является противный»³².

Безпосередню участь губерньських чиновників в оптимізації діяльності губерньських установ до реформи 1775 р. вивчав Ю.В.Готьє, який поставив перед собою мету – з'ясувати, чи усвідомлювали представники суспільних і бюрократичних кіл незадоволеність організацією місцевого управління, і якщо так, то які заходи для її виправлення рекомендували?³³ Так бюрократична рефлексія і губерньська модернізація почали розглядатися як дві сторони єдиного процесу.

Оскільки перетворення петровської губерньської системи керування завершилися до середини 1730-х рр., то істориком вдалося знайти лише невелику кількість джерел, що стосувалися даного періоду. На думку Ю.В.Готьє, говорити про зміни обласних установ тоді, коли їх діяльність тільки стабілізувалася, було передчасним. Прорахунки ще не могли проявитися повною мірою, а влада не володіла необхідними фінансовими засобами для нових проєктів. Сама суспільна обстановка у країні не сприяла «розвиткові політичної думки»³⁴. Пропозиції адміністраторів Ю.В.Готьє розглядав поряд із суспільно-політичними документами, об'єднавши їх поняттям «проєкти».

У джерелах не було яких-небудь докладних критичних відгуків із «суспільного середовища». Правда, у шляхетських «конституційних проєктах» часу Анни Іоаннівни було висловлено ідею про виборний принцип у заміщенні губерньських і воеводських посад, пізніше розвинута в «Учреждениях для управления губерний» (1775 р.). Але у цілому «импровізовані реформатори 1730 г. парили слишком высоко, чтобы останавливаться на вопросах местного управления»³⁵.

На тлі байдужості суспільної думки до губерньських проблем значущими є зауваження самих місцевих адміністраторів, висловлені московським генерал-губернатором, згодом сенатором, графом Г.П.Чернишовим, московським віце-губернатором, пізніше призначеним губернатором, сенатором, князем Б.Г.Юсуповим і смоленським губернатором, котрий дослужився до сенатора, графом О.Б.Бутурліним.

У 1731–1732 рр. Г.П.Чернишов не раз звертався до Сенату з приводу труднощів, що заважали йому виконувати свої службові обов'язки. Виникали вони через невідповідність особливого статусу Московської губернії, однієї з найбільших за територією і населенням, уніфікованої формі управління нею. Генерал-губернатор обмежився проханням підсилити керівний склад губернії і запропонував кандидатури на посади губернатора, віце-губернато-

ра, асесорів. Обґрунтовуючи свої доводи, він спирався на особистий досвід адміністрування і чинне законодавство, а також порівнював стан справ у Московській та інших губерніях.

У 1739 р. із донесенням у Сенат звернувся Б.Г.Юсупов, запропонувавши значно більш широкий проект змін у порядок управління Московською губернією³⁶. Як і його попередник, він нарікав на недостатнє фінансування, просив розширити склад губернського присутствія та канцелярії. Писав про складну й обтяжливу звітну документацію, за своєчасну підготовку якої відповідав губернатор і воеводи, пропонував заходи для спрощення адміністративної роботи. Він уважав за можливе скасувати деякі види звітної документації і пересилати численні екстракти зі справ про колодників із воеводських, провінційних канцелярій в Юстиц-колегію, минаючи перевантажену справами московську губернську канцелярію.

Ініціативи Б.Г.Юсупова були продиктовані посиленням централізації державного управління, дублюванням функцій центральних органів влади. Усе це обумовило збільшення обсягу звітно-статистичних документів у порівнянні з оперативними, про що постійно доповідали губернські установи протягом XVIII ст. У зв'язку з цим зростає потреба в обізнаних канцеляристах, без яких важко було виконувати розпорядження, перевіряти відповідність змісту прибутково-видаткових документів, правильно складати окладні книги митних, шинкарських зборів.

Виявивши здатність до узагальнень, Б.Г.Юсупов до розряду загальнооросійських заходів відніс відновлення посади камерира у провінціях і в повітових містах для безпосереднього керівництва збиранням державних податків і складанням окладних книг, як це було в петровських обласних установах. Просив також призначити йому помічників-радників та обер-комендантів для виконання гарнізонних і провіантських справ. Цілком імовірно, що позитивна відповідь дозволила б звільнити віце-губернаторів від частини службових обов'язків, прискорити процедури прийняття і виконання рішень, підвищити їх ефективність, активізувати циркуляцію управлінської інформації.

Пошук шляхів раціоналізації управління здійснювався у рамках закону (кадровий склад канцелярії Б.Г.Юсупова був меншим, ніж це передбачалося штатом, і тому він мав право просити заповнити вакансії) на основі сучасної йому практики (заснування екстрених органів для контролю над воеводами з метою «свидетельства пустоты и направлений нужнейших дел»)³⁷, досвіду петровського обласного управління. Причому, Б.Г.Юсупов не тільки намітив об'єкти і прийоми виправлень, а вказав і на наявні ресурси для подолання зазначених проблем. Так, на посаду камерирів він рекомендував призначити відставних штаб- та обер-офіцерів, представників місцевого дворянства. Уважав за можливе повернути в губернську канцелярію секретарів і канцеляристів, відряджених для виконання окремих урядових доручень, а для нагляду за збором податків призначити чиновників Сибірського приказу та Камер-контори.

Не визначивши виду належності ділового документа, з яким Б.Г.Юсупов звернувся до влади, Ю.В.Готьє називає його «проектом», «проханням», «клопотанням», відзначивши при цьому: «Клопотання навряд чи заслуговує назви “проекту”, оскільки не містить продуманого плану перетворення обласних установ»³⁸. Але сам жанр звітної ділової документації припускав передачу в першу чергу оперативної інформації. Від підлеглих чекали не оригінальних ідей, а чіткого й своєчасного звітування про виконану роботу, пропонування заходів для усунення виявлених прогалин. Звідси подвійність змісту.

Заповзятливість підлеглого прямо залежить від її оцінки керівником. Позитивна, вона стимулює розвиток професійних навичок, а негативна, на-

впаки, стримує, формуючи байдуже ставлення до служби. Ось чому цікава реакція Сенату на донесення віце-губернатора. Після обговорення «прошений» сенатори ознайомили з ними Кабінет міністрів. Центральні установи визнали їх справедливими. Проте сенатське рішення виявилось досить помірним. Очевидно, справа полягала не тільки в конкуренції компетенцій. Наприклад, питання про посаду камерира могло бути розцінене як критика іменного указу 1727 р., за яким вона скасовувалася. Імовірно, тому Сенат, відзначивши, що тільки вища влада вправі відновити посаду, рекомендував використовувати замість камерирів нарочних агентів. Крім того, на допомогу віце-губернаторові призначив чотирьох губернських товаришів, а також дозволив екстракти про колодників пересилати безпосередньо в Юстиц-колегію. Але повною мірою задовольнити всі потреби обласного управління, у першу чергу пов'язані зі збором подушної податі, прямих і непрямих податків, не представлялося можливим через нестачу коштів.

У 1739 р. О.Б.Бутурлін звернувся до Кабінету міністрів, як він зізнався, не в інтересах своєї «подлой персоны», а з метою повідомити про труднощі губернаторів, викликані необхідністю оперативно виконувати розпорядження понад п'ятдесяті різних колегій, канцелярій, контор³⁹. На його думку, «Наказ» 1728 р. ставив губернаторів у підпорядкування тільки Сенатові, що було законною підставою скорочення й упорядкування звітної документації. Як наслідок, це повинно було зменшити потребу в канцеляристах, особливо кваліфікованих, що документували грошовий обіг.

За зовнішньої очевидності відзначеної залежності «кількість службовців та обсяг роботи абсолютно не пов'язані між собою»⁴⁰. У бюрократичній системі управління зростання кількості службовців випереджає збільшення обсягу роботи. Щодо міркувань про виключне право Сенату штрафувати і видавати укази губернаторам, то, за оцінкою Ю.В.Готьє, вони були принципово важливими. Однак ідея централізованого керівництва губерніями суперечила положенням «Наказу»⁴¹ і більш пізніх нормативних актів, тому й не була використана. Прохання і пропозиції глав губернських адміністрацій були задоволені лише частково. На те існували серйозні причини, у тому числі урядовий курс на скорочення витрат з утримання державного апарату, занадто короткий термін життєдіяльності реформованих установ.

Свою роль відіграли суперечності між компетенціями Сенату і Кабінету міністрів. Вони ускладнювали діалог із губерніями. Проте ініціативи не ігнорувалися, на основі деяких із них приймалися рішення. Таким чином, ініціативна служба одержувала певну підтримку. Тут слід враховувати, що формат службового листування обмежував можливості для написання доповідної записки, яку можна було б сприйняти як проект. Звітна ділова документація, починаючи з першої чверті XVIII ст., набувала тенденції до формалізації і стандартизації. Наративність змісту переборювалася шляхом виділення в тексті логічно самостійних частин – «пунктів». Законодавчо пропонувалося «лишнього нічого не писать»⁴². У рапортах заборонялося повідомляти або запитувати про справи, що не відносяться до указу, який виконується, оскільки «чинится помешательство» і «упущения»⁴³. Тематичні обмеження збіднювали зміст окремо взятого документа, робили його однопредметним.

Суворе регламентація роботи з документом, важлива для кожного чиновника, не могла не позначитися і на його вмінні висловлювати свої думки. Але час появи конструктивних ідей адміністраторів, ступінь усвідомлення ними управлінських проблем, адекватні періодові становлення губернських установ, і були складовою частиною цього процесу. Щоб позначити масштаби творчих змагань губернаторів, порівняємо їх із проектами представників вищих інстанцій.

Кабінет-міністр А.П.Волинський, котрий був астраханським і казанським губернатором, міркуючи «о поправлении государственных дел», щодо губерній відзначив тільки те, що слід підвищити культурний рівень чиновників, призначаючи на посади осіб шляхетного походження і взагалі «учёных людей»⁴⁴. Із воцарінням Єлизавети Петрівни Сенат був відновлений як вищий адміністративний орган влади, де приступили до обговорення планів перетворення обласних установ із позицій реставрації петровських. В одному з них, датованому 1744 р., як пише Ю.В.Готьє, лунають «начебто мотиви губернаторських клопотань» 1730-х рр., а саме про підпорядкування губернаторів «здебільшого» Сенатові. У тому ж році сенатором став О.Б.Бутурлін (призначення відбулося після вивчення проекту 1744 р.). Так персоніфікувалося зближення губернської проблематики і сенаторських повноважень⁴⁵.

Протягом 1745–1746 рр. робота у Сенаті в даному напрямку не велася. У зв'язку з відкриттям 1751 р. Уложеної комісії сенатор П.І.Шувалов трьома роками пізніше представив свої «пропозиції» і проекти, деякі з яких стосувалися губернського управління. Він уважав за доцільне заснувати підлеглий Сенатові інститут комісаріату із правом втручатися у справи губернської влади та здійснювати функції адміністративно-судового контролю на постійній, а не екстраординарній основі, як це практикувалося в петровський час. На чолі його повинен був стати генерал-губернії комісар із підпорядкованими йому провінційними і повітовими комісарами. Передбачалося, що вони обиратимуться з місцевих дворян, які пройшли навчання у штаті губерній-юнкерів. Прообразом генерал-губернії комісара послужили, на думку Ю.В.Готьє, провіантські та криґс-комісари, тобто посади, запроваджені Петром I. За своїм змістом із тим же часом пов'язана пропозиція залучити до керування, шляхом виборів, губернське дворянство. Не обійшлося і без прохання збільшити штати й оклади чиновників, з яким зверталися Чернишов, Юсупов, Бутурлін⁴⁶.

Ідеї П.І.Шувалова перебували в тій же системі координат, що і губернаторські, але перевершували їх своєю широтою і розробленістю. У першу чергу, з об'єктивної причини – через розходження у соціальному статусі, що визначав рамки і напрямок пошуку способів подолання обласних проблем. Ось чому губернатори не радили створювати органи контролю за їх діяльністю, не сміли пропонувати розгорнуту критику нормативних актів верховної влади. Продиктовані рутинною управлінською практикою і персональною відповідальністю за неї, ініціативи губернаторів мали переважно локальний, фрагментарний характер. Очевидно, здатність витягти максимум можливого зі своїх повноважень для досягнення поставлених цілей, не виходячи за законодавчо встановлені рамки – це і є форма прояву інтелекту сумлінного губернського чиновника. До того ж, роль вищих органів влади у стимулюванні творчості підлеглих була невеликою. Досвід осмислення губернського управління не узагальнювався і спеціально не вивчався. У 1730–1750-х рр. йому не знайшлося застосування. У цілому ж у даний період спостерігається розширення кола питань із перебудови обласних установ. Однак поняттю «проект» більш відповідали сенаторські міркування. Сам напрям розвитку реформаторських ідей визначався елизаветинським урядом. Спочатку він мав намір реставрувати петровські обласні установи, зі змінами 1727 р., а потім відмовився від подібної спроби.

Окресливши рамки адміністративної творчості, цікаво зіставити їх із художньою, менш зв'язаною службовими обставинами. О.П.Сумароков у літературній утопії «Сон “Счастливое общество”» (1759 р.) представив державу як годинниковий механізм⁴⁷. Її законодавство настільки досконале, що

рідко потребує ремонту. «Книга узаконений» не більша за календар і всіма вивчена напам'ять. У судах «больше судей, нежели писцов, и бумаги исходит очень мало. Писцы их пишут очень коротко и ясно. Дела во всех приказах вершатся не по числу голосов, но по книге узаконений, отчего ни споров, ни неправды не бывает, ни челобитчиков, ни ответчиков лишнего говорить не допускают, а главная причина скорости их (суддів – *О.Л.*) – беспристрастие»⁴⁸. «Что не требует раздумчивости, на то в самую минуту предложения делается и решение», чолобитники і відповідачі звільняються від служби для безперешкодної участі у судовому процесі. Справи їх не передають з одного «приказу» в інший⁴⁹. Усі ці заходи обумовили правосуддя в ідеальній державі. Не важко помітити, вони були своєрідними відповідями на типові реальні скарги чолобитників XVIII ст. Деякі з них стали предметом обговорення губернських чиновників останньої чверті XVIII ст., наприклад, обмеження застосування колегіальної форми управління і поєднання її з єдиноначальністю.

В утопічному романі М.М.Щербатова «Путешествие в землю Офирскую» (1784 р.) досить докладно описано різні сторони діяльності вигаданої держави⁵⁰, у губерніях якої застосовано триступеневий розподіл системи установ. «Присутственные палаты» розділені на департаменти. Загальні засідання проводяться тільки у випадках виявлення суперечностей або лакун у законодавстві. Разом із чиновниками служать депутати від місцевого населення. В їх розпорядженні перебували географічні карти, «книги всех владений» приватних осіб, «книги законов». Судді розглядали справи в порядку їх реєстрації. Кожне рішення записувалося до «книг всех владений»⁵¹. Згодом ділові матеріали передавалися в архів. В Офірській землі немає потреби у значній кількості державних установ, адже освіта виховала добропорядних підданих. Утім, згадується посада «хранителя законов», в обов'язок якого входив прийом скарг на «замедление дел»⁵².

Літературний герой уподібнює побачену країну «европейским северным странам», як можна зрозуміти, Росії. Але, будучи «совсем сходственной» із ними, вона відрізняється «мудрым учреждённым правлением». Істина була «вхожа во дворец», а законодавство – продукт взаємної згоди влади і народу, між якими не було нездоланного муру. І от у такій ідеальній державі велике значення мала канцелярська служба⁵³. Як і в реальному житті, чиновники були стурбовані тим, як прискорити діловодні процедури, зробити документи лаконічними та зрозумілими. Правда, засоби досягнення цілей описано надто загально – стабільне, розроблене законодавство, можливість досудового вирішення спорів, професіоналізм суддів, дотримання законів населенням тощо. Такими були межі мріянь про успішне адміністрування, що їх досягла російська художня утопічна література XVIII ст. Ідеал гармонії влади і народу поєднався з міркуваннями про поділ палат на департаменти, прискорення документообігу, лаконічний зміст документа.

У 1754 р. Сенат заснував нову Уложенну комісію. Їй було передано проект П.І.Шувалова, а з матеріалів обговорення питання про обласні перетворення – тільки виписки з використаних нормативно-правових актів⁵⁴. У плані щодо складання нового Уложення, викладеному в сенатському указі від 24 серпня 1754 р., предметом уваги стали судові функції губернських установ. А в його проекті пропонувалося увести в губернські і воеводські канцелярії виборних дворянських депутатів і засідателів. Джерела ідеї доповнення бюрократичного принципу організації губернського управління станово-виборним Ю.В.Готьє відносить до петровського законодавства. Пізніше вона проявилася у проектах 1730-х рр., сенатському 1744 р., проекті П.І.Шувалова⁵⁵.

Взаємозв'язок кодифікації з розвитком ідей про державне реформування обумовив потребу в інформації про стан обласних установ⁵⁶. У зв'язку з цим створені одночасно з Уложеною спеціальні комісії при центральних установах і губернських канцеляріях повинні були представити Сенатові «пункты» про заходи для усунення вад у діяльності відповідних ланок державного апарату. Із 1755 р. по 1762 р. затребувані матеріали пересилалися в Уложенну комісію для виявлення найбільш типових пропозицій.

Співробітництво губернських канцелярій і спеціальних комісій регламентувалося сенатським указом від 12 серпня 1754 р. Ним же пропонувалося губернській владі повідомляти про свої прохання, думки щодо перегляду штатів обласних установ. На засіданні конференції 10 жовтня 1755 р. Єлизавета Петрівна уточнила завдання: потрібно було віднайти такий спосіб скоротити витрати на утримання штатів, який би не відбився негативно на оперативності вирішення справ у канцеляріях⁵⁷.

Одержавши розпорядження Сенату, місцеві чиновники опинилися в непростому становищі. З одного боку, вони розуміли, що несуть відповідальність за його виконання, а, з іншого, їм було незрозуміло: доповідати з двох питань указу або обмежитися рекомендаціями зі штатів? У результаті відправлені повідомлення відрізнялися за своїм предметним змістом. Крім того, у деяких губерніях на указ відгукнулися не тільки губернські, а й провінційні канцелярії, а в окремих випадках – воєводські. Причому на чергове сенатське нагадування про його виконання надсилалися нові варіанти штатів і «пунктов». Іноді воєводські канцелярії направляли свої «проекти» у провінційні канцелярії та у Сенат одночасно, ігноруючи службову ієрархію⁵⁸. Деякі губернії повідомлення так і не відправили. Окремі з проектів про штати опинилися в Герольдмейстерській конторі.

Ще більш ускладнилася адміністративна комунікація через сенатський указ від 11 жовтня 1755 р. Ним пропонувалося доповісти про чисельність «подьячих» і витрати на їх утримання за період 1722–1755 рр.⁵⁹ Це була реакція на численні нарікання з приводу недостатньої кількості приказних і початок роботи над проблемою їх раціонального використання. Раніше поставленого завдання указ не стосувався. Але оскільки всі названі сенатські розпорядження виконувалися тими самими людьми, то вони почали вирішувати – або приступати до складання видаткових відомостей, або продовжувати розробку проектів штатів.

Тим часом Сенат вирішив, що справа рухатиметься швидше, якщо всі створені комісії будуть підпорядковані Уложенній комісії, що і відбулося в 1760 р. Тоді ж, коментуючи отримані донесення з губерній, сенатори відзначили їх загальну ваду – відсутність указівок на джерела доходів, що дозволили б підвищити платню чиновникам. У цілому, до кінця роботи Уложеною комісією, центральна влада виявляла невдоволення тим, як обласні установи виконували доручені завдання⁶⁰. Проте, як інакше можна оцінити матеріали про штати і «пункты к пользе общенародной»?

Якщо представити циркуляцію інформації як систему, то її складовий взаємозв'язок, – документ-реципієнт, – менш стійкий, ніж автор-документ. Це пов'язане з тим, що горизонт соціокультурного впливу на зворотний зв'язок визначив його як такий, що складається з нерівних за змістом і часом надходження повідомлень. На такій основі, – інформаційного потоку, що рухався «нагору», – відбувалися концептуальні узагальнення. Інформація, яка рухалася «згори», проходила різні інстанції, у кожній здобуваючи локальні риси інтерпретації. Розходження у сприйнятті підсилювалися, коли центральна влада порушувала умови ефективності комунікації – розпорядження повинно бути доступним виконавцеві для розуміння.

Для губернських чиновників складання проектів не становило службової функції. Але займаючись неординарним дорученням, вони мотивовані були тим, що у випадку успішного результату діяльності виникне перспектива поліпшення умов служби. Їх переконаність у необхідності збільшення штатів, окладів не була позбавлена сенсу. Справедливість подібної думки доведена фактом установавання більш високих окладів деяким категоріям канцелярських служителів після узаконення нових штатів у 1763 р.⁶¹ Залежно від задоволення першої пропозиції ставилася інша: запровадження більш систематичного поділу праці і раціональної організації роботи чиновників. У випадку реалізації всіх цих заходів могло постати питання про перебудову структури губернських установ.

Пункти «к пользе общенародной» були нечисленні і небагаті змістом⁶². Власне, адміністрування вони не стосувалися, а свідчили про відому поінформованість губернських чинів щодо потреб місцевого населення – необхідність словесних судів, лікарень, друкарень тощо. У повідомленнях указувалися різні джерела доходів, необхідні для підвищення платні, головним чином нові непрямі податки. Вони були встановлені указом від 15 грудня 1763 р. Законодавець, як відзначав Ю.В.Готьє, начебто переписав проект однієї з губернських канцелярій, лише видозмінивши деякі пункти⁶³. Через своє бюрократичне походження повідомлення замовчують про зловживання у сфері обласного управління. Із тієї ж причини є раціональне у сказаному про збільшення числа службовців, підвищення їм платні, оптимізації поділу праці. Названі заходи могли прискорити вирішення справ у «присутствен-ных» місцях, стати засобом проти хабарництва.

Практичне значення пропозицій прояснюється завдяки указові Катерини II від 15 грудня 1763 р. про затвердження нових губернських штатів, що поліпшив матеріальне становище службовців, а також наступними її рішеннями. На думку законодавця, достатня платня змусить чиновників по-новому поставитися до своєї служби, сумлінно її виконувати, дбати не тільки про власний, але й державний інтерес, більш ретельно добирати кадри і жорстко карати недбалих⁶⁴. Можна по-різному оцінювати спроби уряду змінити особистість виконавця і виконавську етику у старих установах. Однак викликає інтерес розуміння проблеми обласного перетворення не тільки як перебудови системи установ, їх відносин із місцевим суспільством, але і як потреби у формуванні нового типу керівника. Такий поворот реформаторської думки певною мірою обумовлений тим, що імператриця свої перші кроки в управлінні імперією робила, керуючись спадщиною Єлизавети Петрівни. За час її правління справа губернських перетворень була зведена до розробки нових штатів, у чому взяли участь чиновники обласних установ.

Завданням, сформульованим в указі від 15 грудня 1763 р., об'єктивно служили й інші, видані 7 липня того року, а також 13 липня 1764 р. і 27 січня 1766 р. Ними було встановлено пенсію чиновникам за 35-річну службу, скасовано заборону провінційним, міським воеводам і губернаторам придбавати землі на підвладних територіях. Уряд продемонстрував довіру до глав місцевих адміністрацій, сподіваючись, що вони не ризикуватимуть займаною посадою заради корисливих цілей (про це сказано в указі від 13 липня 1764 р.)⁶⁵. Підвищення ефективності роботи управлінського персоналу ставилося у залежність від поліпшення його матеріального забезпечення. Але завдання скоротити державні витрати не скасовувалося.

Авторитет губернаторів мало підняти адресоване їм «Наставление» (1764 р.), де ці чиновники називалися «поверенной от нас (государя – О.Л.) особой», «хозяином» губернії⁶⁶. Їм пропонувалося регулярно доповідати про

необхідні, на їх думку, заходи щодо благоустрою губерній, причому «ясно и основательно, утверждая их неоспоримыми и искусством самыми очевидными доказательствами», що дозволить «недостаток в узаконениях подобными же представлениями исправлять [...]»⁶⁷. По суті, це був примус до законотворчості.

Новий сигнал місцевій бюрократії до співробітництва з верховною владою був даний указом Катерини II від 11 жовтня 1764 р. До нього додавався сенатський проект адміністративно-територіального устрою губерній. Губернаторам належало висловити думку про нього, а у випадку повного неприйняття запропонувати власний варіант. До кінця 1767 р. усі повідомлення були доставлені у Сенат. У них йшлося про межі повітів, провінцій, губерній. У січні 1768 р. було складено представлену імператриці зведену доповідь, на основі якої вдалося внести зміни в устрій ряду губерній⁶⁸.

Із відкриттям Уложенної комісії 1767 р. розпочався новий етап розробки планів модернізації губернського управління. Його особливістю став перехід від пошуку способів усунення окремих вад постпетровських установ до розуміння необхідності проведення обласної реформи. Це стало можливим, у тому числі, завдяки багатій і різноманітній інформації, отриманій шляхом залучення до обговорення проблеми бюрократії і представників вільних станів. Свою роль відіграв заповзятливий реформатор із владними повноваженнями – Катерина II.

У вересні 1768 р. генерал-прокурор О.О.В'яземський наказав губернським чиновникам повідомити Уложенній комісії «пункты и материалы» про свої потреби та побажання⁶⁹. Згадування «пунктов» у деяких губерніях було сприйняте як вимога надіслати копії тих, що їх розробили ще в 1750-х і на початку 1760-х рр., що і було виконане. Однак у більшості випадків представили нові пропозиції⁷⁰. Усі повідомлення, незважаючи на зазначену адресу, надходили з 1768 р. спочатку до генерал-прокурора, а той передавав їх комісії. Про зміни у царині адміністрування в «пунктах» говорилося небагато. Пропонувалося розукрупнити губернії, збільшити штати, бюджети установ, поліпшити побут службовців, раціоналізувати судоустрій і судочинство⁷¹.

Відгуки з губернських місць доповнюють повідомлення, записки, представлення губернаторів, відправлені Катерині II у лютому 1768 р.⁷² Відзначивши суперечності між установленим «Наставлением» 1764 р. статусом губернатора як «хозяина и опекуна» губернії та недостатніми, на їх думку, повноваженнями, очільники Воронежської, Астраханської, Слобідсько-Української, Казанської губерній у складеній ними записці висловили низку зауважень. Вони вважали, що слід відмовитися від деяких процесуальних норм «суда по реформе» під час об'їзду губернатором підвладної йому території, надавши йому право самостійно вирішувати судові суперечки, а їх документування звести до запису губернаторського рішення у журнал. Мотивувалося це тим, що «суд по форме» дорогий, вимагає багато часу, а його складність – благодатний ґрунт для шахрайства, особливо, коли не розроблене нове Уложення. За таких умов незможному чолобитникові легше захищати свої права у спрощеному словесному суді. Так, посилаючись на реальні проблеми судочинства, адміністративна влада прагнула привласнити судові функції.

Справедливо вважаючи, що «во всех неисправностях единственно мы ответствуем», губернатори запропонували передати їм право Сенату і Герольдмейстерської контори нагороджувати підлеглих. Домагалися невтручання Сенату у вирішення питання про заміщення вакантних нижчих посад, до секретарів включно⁷³. Нарешті, просили дозволити залучати відставних дворян до виконання особливих адміністративних і судових доручень зі

сплатою їм грошей та правом надання наступного чину, а також звільнити від незручних обов'язків (наприклад, наглядати за станом доріг). У такому руслі йшов пошук балансу прав та обов'язків губернатора.

Відправлені в Уложенну комісію повідомлення губернаторів і «пункты о материях» було передано в розпорядження спеціальної комісії «о порядке государства, в силе общего права» (працювала у 1768–1771 рр.)⁷⁴. Програма її діяльності сформульована в «Наставлении» Катерини II. Комісії пропонувалося встановити, як насправді відбувається процес управління країною, які заходи доцільно вжити для усунення виявлених вад і що позитивне слід зберегти. Належало також розробити пропозиції з реорганізації обласного адміністративно-територіального устрою. Як можна зрозуміти, передбачалося поетапне досягнення поставлених цілей: спочатку реконструювати досліджуваний об'єкт, а потім, на основі отриманих даних, побудувати модель, як засіб організації практичних дій. Для цього коло джерел інформації було розширене за рахунок матеріалів Сенату, депутатських наказів, представлень приватних осіб⁷⁵. Матеріали губернських адміністраторів надійшли в розпорядження імператриці, імовірно, після 1771 р.⁷⁶

Підбиваючи підсумки свого дослідження, Ю.В.Готьє писав, що урядові не вдалося укомплектувати штати реформованих губерньських установ винятково кращими представниками старого корпусу чиновників (історик відзначив доцільність спеціального вивчення особового складу губерньських установ)⁷⁷. У зв'язку з цим відбулося відтворення колишнього стилю службової поведінки, в основному негативної за своїми характеристиками, насамперед моральними. Тут доречно нагадати зауваження В.О.Ключевського про професіоналізм чиновника XVIII ст.: «У московських приказах писемне діловодство досягло розвитку, який наступники старовинних московських дяків і піддячих – чиновники XVIII ст. – не просунули ані на крок уперед»⁷⁸. М.М.Тихомиров також не вважав «петровское делопроизводство» і наступне, XVIII ст., більш організованим, ніж «приказне» XVII ст.⁷⁹ Таким чином, оптимізація державного управління, проведена урядом шляхом модернізації губерньських установ і мобілізації їх людських ресурсів, повинна була переборювати, за виразом Ю.В.Готьє, «живу силу людей»⁸⁰, які з потугами перетворювалися в «нову породу» чиновників.

Пояснюючи успіх реформи 1775 р., Ю.В.Готьє відзначав, що вона – результат «великої колективної роботи», в яку, додамо, свій внесок зробили губерньські чиновники. Із великою часткою ймовірності можна припустити, що між ними відбувався обмін думками з приводу своєї професії. Соціально та культурно опосередкований, він не міг не бути історично мінливим. Діалог міг бути основою й стимулом індивідуальних та групових пошуків управлінських новацій. Вони виявлялися в персональній формі або безособовій – донесеннях обласних установ. Сказане змушує сформулювати ряд питань. Невже перебудови губерньського управління протягом сторіччя ніяк не вплинули на розвиток особистісних і корпоративних рис чиновництва? Чи не буде правильним визнати коеволюцію, що означає необхідність розглядати конструювання об'єкта як спосіб становлення суб'єкта? У такому випадку стихійно відтворений приказний, колезький досвід слід оцінювати як квазіприродну діяльність, а спрямовану на освоєння й реалізацію нових нормативних актів, службових функцій участь у модернізації державного апарату – як свідомо проєктовану, цілеспрямовану, творчу. Уважаємо, при такому підході реальна фігура чиновника не буде здаватися такою одіозною, як у деяких наукових дослідженнях та літературних творах. У будь-якому разі переоцінка може торкнутися хоча б меншості дворянства, що, на дум-

ку О.В.Кириченка, було духовним стрижнем усього стану і демонструвало «православний дух» російської людини⁸¹.

Хронологічна й сюжетна послідовність повертають нас до указу 1784 р., точніше, до процедури його виконання. Іменним указом від 14 листопада 1784 р. було створено «особенную комиссию» під головуванням катерининського секретаря П.В.Завадського з метою розробити проект «о сокращении канцелярского порядка»⁸². Його основою мали стати положення «Учреждений о губерниях» (1775 р.), а також належало враховувати особливості кожної обласної установи. Комісії було надано свободу дій – імператриця відмовилася дати які-небудь докладні «наставления»⁸³. У комісію надсилалися губернські донесення, «мнения», а виписки з них пересилалися Катерині II. Своєю чергою, генерал-прокурор одержував копії матеріалів від губернських прокурорів⁸⁴.

Із жовтня 1784 р. по січень 1786 р. 39 із 42 заснованих на той час губерній відповіли на іменний указ (30 повідомлень надійшло за жовтень – грудень 1784 р., 7 – у 1785 р., 2 – у 1786 р.). І це незважаючи на те, що в кожній із них процес підготовки до відкриття нових установ проходив у різний термін. Отже, кількість часу для освоєння і застосування норм «Учреждений» у чиновників була різною. Правда, оцінюючи дореформену діловодну практику, вони перебували в рівних умовах.

Не можна стверджувати, що доручене завдання було цілком новим для губернського чиновництва. Раніше, у січні 1784 р., генерал-прокурор О.О.В'яземський наказав віце-губернаторам доповісти про порядок упровадження справ у казенних палатах, не цілком ясно відзначивши: «имея надобность» у тому⁸⁵. Не виключено, що його цікавила практика використання «Наставления для производства дел в казенных палатах», затвердженого 24 березня 1781 р.⁸⁶ «Наставление» було розроблене на основі «Учреждений», і тому могло служити чиновникам прикладом організації спеціалізованого діловодства.

Розвиваючи свою ініціативу, імовірно, схвалену імператрицею⁸⁷, О.О.В'яземський у вересні 1784 р. зажадав від губернських прокурорів зведення «о образе производства дел, как по наместническому правлению, так и по другим оного присутственным местам [...]»⁸⁸. Нам невідомі будь-які вказівки комісії місцевій владі. Останні, очевидно, повинні були виходити у своїй роботі із власного розуміння катерининського указу і розпорядження Сенату. Саме у цьому напрямку повинна була вестися робота, розпочата О.О.В'яземським. У «Предложении» Сенатові від 16 вересня 1784 р. він передав розпорядження Катерини II скласти проект «обрядя производства дел» для губернських установ і для цього призначити «нескольких человек» (тобто, створити комісію)⁸⁹. Туди ж відправив матеріали, отримані від віце-губернаторів, а також повідомлення губернських прокурорів (почали надходити до нього з березня 1785 р.), доповнивши їх своїми коментарями. У них подано характеристику губернського діловодства і можливі способи його поліпшення. Відзначалося, що до реформи 1775 р. у всіх губернських «присутственных» місцях «канцелярский обряд» ґрунтувався на загальному державному законі – Генеральному регламенті, тоді, як «Учреждениями» проведено поділ влади на адміністративно-поліцейську, фінансово-господарську, судову. Після цього, міркував автор, різного роду справи вже не можуть успішно вирішуватися однаковим для всіх способом. Ось чому кожна установа, «будучи различного с другим существа, требует особого и свойственного себе единому образа в производстве дел»⁹⁰. У зв'язку з цим О.О.В'яземський рекомендував розпочати роботу з вивчення діловодства до-

реформених установ, а потім зіставити його з положеннями «Учреждений». Як приклад, навів «Наставление» казенним палатам, «соответствующего прямой их должности»⁹¹.

Якщо говорити про іменний указ від 27 вересня 1784 р., то він не прояснив місцевому чиновництву суть задуманого, не підказав прийомів аналізу поточного діловодства. Напевно, із цієї причини очільник Катеринославського намісництва Г.О.Потьомкін, прагнучи коротко передати зміст указу підлеглому, сформулював його так: «О сокращении канцелярско-го порядка»⁹². У формулюванні князя вірно відзначено одну з цілей указу – бюрократична тяганина дійсно дратувала і викликала гнів усіх верств суспільства. Але наслідки губернської реформи для діловодства виявилися ними неусвідомленими.

Для повідомлень по іменному указу формуляр установлено не було. Проте, схема викладу змісту була одноманітною, тому що структурувалася симетричними відповідями на завдання, сформульовані в указі. Інша причина одноманітності полягала в тому, що предметом уваги стало давно опрацьоване діловодство, засноване ще на початку XVIII ст., і яке з того часу істотно не змінювалося. Водночас практика роботи в реформованих установах була порівняно нетривалою. Очевидно, через неукомплектованість штатів, переважаність поточними справами⁹³, необхідність вчасно відрепортувати про виконання указу губернські чиновники змушені були пожертвувати старанністю аналізу діловодних проблем заради негайного виконання розпоряджень імператриці і генерал-прокурора. Ніколи не відрізняючись високим професіоналізмом, вони виявилися в ролі рецензентів законодавства, серед авторів якого були Петро I і Катерина II. Зрозуміло, що їм довелося обачно висловлювати свої думки щодо правових норм, котрі регламентували діловодство. На них чиновники посилалися, коли характеризували канцелярські порядки губернських і повітових установ. Правильність тлумачення і застосування законів засвідчувалась губернськими прокурорами і стряпчими у «заключеннях». Таким чином, виникла своєрідна «кругова порука», або солідарність підлеглих як засіб захисту від вищих органів влади. У таких умовах важко проводити децентралізований чи горизонтальний контроль підлеглих самими підлеглими.

Справді, чи могли чиновники визначити, як влада сприйме повідомлення про «нововведення» губернаторів, їх рішення з питань, нерегульованих законодавством? Була ймовірність, що подібні дії могли бути кваліфіковані як службові провini. Легше і безпечніше було запропонувати «закрытый» варіант донесення, обмежившись зауваженнями, що все в канцеляріях улаштоване «хорошо», справи «довольно скоро идут»⁹⁴. Ось чому деякі донесення являють собою звичайні відписки. Наприклад, саратовський губернський прокурор так охарактеризував діловодний порядок: «Происходит в сходственность Генерального регламента [...]», відповідно «управлении губерний Учреждению, то за всем тем в делах по оному наместническому правлению не излишнего, ни недостаточного производства вследствие и неудобности к сокращению чего-либо не предвидится [...]»⁹⁵. Висновок його колеги з В'ятської губернії дещо оптимістичніший. Він писав, що губернське правління дотримується норм «Учреждений», завдяки чому «производством самим получают исполнительное окончание во своё время»⁹⁶. Цікаво, чи думав губернський прокурор про те, що подібна оцінка поставила під сумнів доцільність наміру Катерини II?

Уважаємо, у даному випадку проявилася захисна реакція губернського чиновництва. Очевидно, з його погляду, стабільний режим управління, не-

хай навіть недосконалий, переважає неусталений, що постійно переживає якісь зміни. Тут слід також звернути увагу на службовий статус губернських прокурорів. Вони перебували в подвійному підпорядкуванні – губернатора і генерал-прокурора. Очевидно, нейтрально-позитивні відгуки виводили їх з-під критики з обох боків. Таким чином, правом на відкриту творчість реально й у широкому обсязі володів тільки вищий орган місцевої адміністрації – генерал-губернатор, підлеглий безпосередньо монархові.

Найбільше донесень, обсягом понад 150 аркушів, із прикладеними до них 75 формами документів, підготували чиновники Олонецької (створена 17 грудня 1784 р.) та Архангельської (створена 10 серпня 1784 р.) губерній⁹⁷. «Примечания» архангельських «присутственных» місць і «заклучения» губернських прокурорів були підготовлені до березня 1785 р., а олонецьких – до липня 1787 р. Усі вони відбивали раціоналізацію діловодства, розпочату генерал-губернатором Т.І.Тутолміним (1740–1809 рр.). У березні 1783 р. у чині генерал-майора він був переведений із Тверської губернії, де служив правителем губернського правління з 1777 р., у Катеринославське намісництво на аналогічну посаду. У травні 1784 р. у чині генерал-поручика призначений генерал-губернатором Олонецької й Архангельської губерній⁹⁸. У губернських і повітових установах він запровадив свій «канцелярський обряд», уперше застосований під час служби у Тверській губернії⁹⁹.

Під час служби в Катеринославському намісництві Т.І.Тутолмін розробив «Расписание дел по экспедициям и столам для удобнейшего оных производства и для точного наблюдения порядка, предписанного в высочайшем еѣ императорского величества учреждении о разделении дел по существу материи» (1783–1784 рр.)¹⁰⁰. Його можна розглядати як об'єднуючу ланку між тверським «канцелярським обрядом» і застосованим в установах Олонецької та Архангельської губерній. Це був етап у проектуванні Т.І.Тутолміним удосконалення губернського діловодства, що почалося приблизно 1777 р. і тривало до 1784 р. Як видно, він мав намір познайомити з «Расписанием» генерал-губернатора, а через нього – імператрицю. Навряд чи існував інший спосіб «легалізувати» проект. Час для цього був зручний. У 1783–1784 рр. ішла активна підготовка до відкриття Катеринославського намісництва. Іменним указом 1783 р. Г.О.Потьомкіну пропонувалося «на месте рассмотреть и нам представить о всѣм то, что положению его (намісництва – *О.Л.*) и состоянию обитателей потребно»¹⁰¹.

Зміст заголовка документа дозволяє припустити, що його автор писав, виходячи з положень «Учреждений о губерниях». У проекті виділяються декілька тем. Перша – поділ канцелярій губернських установ на експедиції і столи. Друга – визначення кола справ, якими повинен займатися кожен підрозділ канцелярії. Додавалися 35 формулярів документів, головним чином, реєстраційних і обліково-статистичних. Третя – кадровий склад канцелярій та експедицій, розпис обов'язків секретарів, столоначальників, канцеляристів (протоколістів, реєстраторів), копіїстів, архіваріусів. Відзначимо, із метою скорочення числа канцеляристів і прискорення документообігу Т.І.Тутолмін пропонував укази, що належали оприлюдненню, узаконені формуляри тиражувати типографським способом. Відомо, що публікація розпоряджень верхньої влади, починаючи з першої чверті XVIII ст., використовувалася, щоб уникнути завищення розмірів податків на місцях, фальсифікації указів¹⁰².

На рекомендованому Т.І.Тутолміним складі документації установ відбилося адміністративно-територіальне становище намісництва. Так, один зі столів експедиції губернського правління зобов'язаний був займатися представленнями митниць, зборами зведень про незаселені вчасно «дачі»

(ділянки, виділені з державних земель Катеринославського намісництва). Відповідно, архів поділявся на два відділення: у першому зберігалися копії планів розданих «дач», у другому – завершені справи.

«Расписание» являло собою доповнення до «Учреждений», було своєрідним регламентом губернських і повітових канцелярій із поправками на особливості намісництва. Дотримання вимог чинного законодавства, уніфікація формулярів звітної документації, посилення контролю за документообігом, організація роботи зі збору інформації для доповідей владі – усе це, з погляду правителя губернського правління, повинно було зробити губернське діловодство ефективним.

Тепер можна зрозуміти, чому Т.І.Тутолмін, єдиний із генерал-губернаторів, зумів дати систематичну, оперативну відповідь на іменний указ. У реляції від 28 вересня 1784 р. він повідомив Катерині II, що в основі порядку ведення канцелярських справ в установах підлеглого йому намісництва лежить розроблений ним проект (у губернських документах називався «обрядом производства и содержания дел во всех присутственных местах, [...] обще с формами при обряде приобщены») ¹⁰³. Отже, «присутственные» місця у своїх «примечаниях», а губернські прокурори – у своїх, оцінили його практичну значимість.

Сам генерал-губернатор своє ставлення до проекту висловив генерал-прокуророві О.О.В'яземському й імператриці ¹⁰⁴. На його думку, усі справи за своїм змістом поділяються на «исполнительные» і «судебные». Порядок їх виконання визначався «предметом должности каждого места и чина», установленого «Учреждениями», тобто запроваджувався принцип спеціалізації діловодства залежно від функцій установ. Таким чином, поряд із загальним діловодством мало розвиватися спеціальне. З огляду на додані до проекту кілька десятків формулярів ділових документів можна зробити висновок: ідея модернізації губернського діловодства ґрунтувалася на принципах його уніфікації і диференціації, а також можливостях, наданих законодавством.

З огляду на розмаїтість вхідних документів, Т.І.Тутолмін наказав справи, що вимагають негайного розгляду, виконувати на основі прийнятих по них резолюціях, без внесення відповідного запису в журнал або складання протоколу. Після цього, наприклад, керуючий експедицією казенної палати одержував право самостійно приймати рішення щодо їх виконання. Тобто, пропонувалося не використовувати складні й довгі колегіальні процедури там, де в них не було потреби.

Оптимізувати діяльність канцелярії генерал-губернатор розраховував шляхом регламентації і поділу функцій її службовців. Персональна відповідальність столоначальників повинна була допомогти перебороти наслідки колегіальності – безлику безвідповідальності – і прискорити діловодство. Але для досягнення поставленої мети необхідно було дати кредит довіри, визначену свободу дій рядовим виконавцям.

Як оцінили «канцелярський обряд» Т.І.Тутолміна його підлеглі? Архангельський губернський прокурор дійшов висновку, що проект «навсегда быть полезно и необходимо надобно» ¹⁰⁵. Важко судити про ступінь самостійності цього і подібного суджень губернських чиновників, але слідом за генерал-губернатором, генерал-прокурором вони висловилися за те, щоби діловодство перестало бути однаковим для всіх установ і відповідало специфіці судової, господарсько-фінансової, адміністративної галузей управління. Колезький діловодний порядок розцінювався як повільний і складний ¹⁰⁶. Очевидно, це було продовженням пошуку балансу колегіального й одноосібного начал, раціонального поділу функцій установ, чиновників.

Через «не всех дел существо одинаково» було позитивно сприйнято розподіл справ по експедиціях і столах¹⁰⁷. Практичні ради місцевих чинів щодо видового складу, формулярів ділової документації не розходилися з вимогами чинного законодавства, в якому велика увага приділялася складанню журналів і протоколів.

Серед схвальних відгуків про проект дисонансом звучить думка Г.Р.Державіна, олонецького губернатора з вересня 1784 р. по листопад 1785 р. Він не зміг погодитися з тим, що Т.І.Тутолмін наказав виконувати свій «канцелярський обряд», не затверджений законодавчо¹⁰⁸. На його думку, чиновники Олонецької губернії схилилися перед «самовластием» намісника і «ни один не сказал не токмо своего мнения, но и примечания не сделал»¹⁰⁹. Відстоюючи свою правоту, Г.Р.Державін звернувся по роз'яснення до генерал-прокурора. Відповідь одержав таку: оскільки «обряд» раніше був уведений у Тверській губернії, то немає причин відмовлятися від нього в Олонецькій. Рішення О.О.В'яземського дозволило губернському прокуророві, при підтримці намісника, наполягати на тому, щоб «обряд» був прийнятий цілком, без винятку¹¹⁰. Відзначимо, сенатська ревізія олонецьких установ у 1786 р. не помітила якихось істотних порушень законодавства¹¹¹. Але в період правління Катерини II проект так і не був реалізований у масштабах усієї країни.

Отже, генерал-губернатор мав можливість проявити себе завдяки широким владним повноваженням, а також через нездатність вищих органів влади оперативну реагувати на численні локальні проблеми. Цим пояснюється факт взаємодоповнення канцелярських порядків, заснованих на законі, «подзаконным». Із тих же причин існувала ще одна сфера застосування здібностей, специфічних, – незаконна. Але заслуговують на увагу саме конструктивні відхилення від «нормы» як свідчення еластичності і життєздатності управлінської організації. У цілому губернське чиновництво продемонструвало ретельність і знання принаймні основних нормативних актів про державну службу. Головним завданням воно вважало адаптувати колезьке діловодство до особливостей структури і функцій нових губернських установ. Актуалізація потреби у спеціалізованій та уніфікованій документації, прискоренні і спрощенні документообігу об'єктивно зв'язана з реформою 1775 р. Отже, чиновники довели, що вміли розуміти і виражати тенденції державного управління. Краще за всіх це вдалося Т.І.Тутолміну. Тут слід зауважити, що чиновницькі проекти були численними і відрізнялися глибиною змісту. Однак для підготовки урядового рішення важлива якість інтелектуального продукту, а не кількість, в якій він представлений. У цьому плані проект генерал-губернатора став оптимальною відповіддю на указ 1784 р. Його подальша доля служить тому підтвердженням. У 1801 р. разом з іншими матеріалами з губернії його передали в комісію зі складання «положення про форму суду»¹¹². У 1806 р. Олександр I затвердив представлення Т.І.Тутолміна про діловодний порядок у московському губернському правлінні, в якому знайшли втілення його ідеї, висловлені і застосовані в 1770–1780-х рр.¹¹³

Тепер ми вправі стверджувати: губернське чиновництво володіло певним творчим потенціалом, який у ряді випадків був використаний урядом. Це не дивно, адже протягом XVIII ст. нормативно-правова і матеріальна база державної служби тільки зміцнювалися. Але ось у чому питання: чи були готові «верхи» гідно оцінити цю конструктивну силу і створити механізм для її регулярного застосування?

¹ *Ключевский В.О.* Курс русской истории // *Ключевский В.О.* Сочинения. – Москва, 1989. – Т.4. – С.203.

² Див.: *Милов Л.В.* Общее и особенное российского феодализма (Постановка проблемы) // *История СССР.* – 1982. – №2. – С.39–67; *Лосев А.Ф.* Типы античного

мышления // *Его же*. Философия. Мифология. Культура. – Москва, 1991. – С.453–473; *Его же*. Философия культуры // *Его же*. Дерзание духа. – Москва, 1988. – С.218–238.

³ Вираз О.Ф.Лосева (див.: *Лосев А.Ф.* Философия культуры. – С.228).

⁴ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства 21 апреля 1785 г. // Российское законодательство X–XX веков. – Москва, 1987. – Т.5. – С.23.

⁵ *Богословский М.М.* Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719–1727 гг. – Москва, 1902. – С.22.

⁶ *Павленко Н.И.* Пётр I (К изучению социально-политических взглядов) // Россия в период реформ Петра I. – Москва, 1973. – С.40–102.

⁷ *Павленко Н.И.* Пётр Великий. – Москва, 1988. – С.588–589.

⁸ Там же. – С.597.

⁹ *Литвак Б.Г.* Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX. – Москва, 1979. – С.12–13, 17–18.

¹⁰ *Кравченко А.И.* История менеджмента. – Москва, 2002. – С.194.

¹¹ *Мильнер Б.З.* Теория организации. – Москва, 2002. – С.113–125.

¹² *Миротин Л.Б., Чубуков А.Б., Таибаев Ы.Э.* Логистическое администрирование. – Москва, 2003. – С.84.

¹³ Именной, данный генерал-губернаторам. 27 сентября 1784 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр.І. – Т.20. – №16074. – С.221–222.

¹⁴ Сенатский, в следствие именных указов. 19 февраля 1786 г. // Там же. – Т.22. – №16392. – С.534.

¹⁵ Ордер Г.А.Потёмкина правителю Таврической области В.В.Каховскому. 22 декабря 1784 г. // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1889. – Т.15. – С.636.

¹⁶ Именной, данный графу П.В.Завадовскому. 25 августа 1801 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.26. – №19989. – С.759–760.

¹⁷ Там же. – Т.20. – С.221.

¹⁸ Там же. – С.760.

¹⁹ Там же. – С.759.

²⁰ Именной, данный генерал-губернаторам. 27 сентября 1784 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.20. – С.222.

²¹ Ордер екатеринославского генерал-губернатора Г.А.Потёмкина правителю Таврической области В.В.Каховскому. 30 сентября 1784 г. // ЗООИД. – 1889. – Т.15. – С.616–617.

²² *Graham G.* Management. The individual, the organization, the process. – Belmont, 1975. – P.397–398; *Martin J.* Management. An Organizational Perspective. – Boston; Toronto, 1977. – P.268, 270, 274–275.

²³ *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – Москва, 1999. – С. 297, 407.

²⁴ *Лукашевич А.А.* Развитие губернской делопроизводственной документации 70–90-х гг. XVIII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1995. – С.58–67.

²⁵ Определение о содержании дел в кабинете его величества. 1 января 1721 г. // *Воскресенский Н.А.* Законодательные акты Петра I. – Москва; Ленинград, 1945. – Т.1. – С.171.

²⁶ *Барг М.А.* О роли человеческой субъективности в истории // История СССР. – 1989. – №3. – С.121.

²⁷ Там же. – С.115–129.

²⁸ *Сумароков А.П.* Сатира «О благородстве» // Русская литература XVIII века. – Ленинград, 1970. – С.113.

²⁹ *Капнист В.В.* Ябеда // Там же. – С.489.

³⁰ Там же. – С.494.

³¹ *Фонвизин Д.И.* Письмо, найденное по блаженной кончине надворного советника Взяткина, к покойному его превосходительству // Там же. – С.365.

³² *Капнист В.В.* Указ. соч. – С.489, 499.

³³ *Готье Ю.В.* История областного управления от Петра I до Екатерины II. – Москва; Ленинград, 1941. – Т.2. – С.120–156, 196–250.

³⁴ Там же. – С.122.

- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. – С.123–125.
- ³⁷ Там же. – С.125.
- ³⁸ Там же. – С.126.
- ³⁹ Там же. – С.127–128.
- ⁴⁰ *Паркинсон С.Н.* Закон Паркинсона. – Москва, 1989. – С.12–17.
- ⁴¹ Наказ губернаторам и воеводам и их товарищам, по которому они должны поступать. 12 сентября 1728 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.8. – №5333. – С.96.
- ⁴² Именной указ 19 января 1718 г. // *Воскресенский Н.А.* Указ. соч. – С.367.
- ⁴³ Сенатский указ 27 мая 1724 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.7. – №4514. – С.289.
- ⁴⁴ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.129–131.
- ⁴⁵ Там же. – С.134.
- ⁴⁶ Там же. – С.140–142.
- ⁴⁷ *Сумароков А.П.* Сон «Счастливое общество» // Русская литературная утопия. – Москва, 1986. – С.33–36.
- ⁴⁸ Там же. – С.34.
- ⁴⁹ Там же. – С.35.
- ⁵⁰ *Щербатов М.М.* Путешествие в землю Офирскую // Там же. – С.37–79.
- ⁵¹ Там же. – С.71–72.
- ⁵² Там же. – С.79.
- ⁵³ Там же. – С.37–38.
- ⁵⁴ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.144–147.
- ⁵⁵ Там же. – С.147.
- ⁵⁶ Там же. – С.149–150.
- ⁵⁷ Там же. – С.150.
- ⁵⁸ Там же. – С.151.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Там же. – С.152.
- ⁶² Там же. – С.153.
- ⁶³ Там же. – С.154.
- ⁶⁴ Там же. – С.184, 187.
- ⁶⁵ Там же. – С.186–187.
- ⁶⁶ Наставление губернаторам. 21 апреля 1764 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.16. – №12137. – С.717.
- ⁶⁷ Там же. – С.719.
- ⁶⁸ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.221–223.
- ⁶⁹ Там же. – С.213.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Там же. – С.214.
- ⁷² Там же. – С.216.
- ⁷³ Там же. – С.216–217.
- ⁷⁴ Там же. – С.229.
- ⁷⁵ Там же. – С.286.
- ⁷⁶ Там же. – С.248.
- ⁷⁷ Там же. – С.278.
- ⁷⁸ *Ключевский В.О.* Терминология русской истории // *Его же.* Сочинения. – Т. VI. – С.186–187.
- ⁷⁹ *Тихомиров М.Н.* Приказное делопроизводство в XVII в. // *Его же.* Российское государство в XV–XVII вв. – Москва, 1973. – С.362–363.
- ⁸⁰ *Готье Ю.В.* Указ. соч. – С.281.
- ⁸¹ *Кириченко О.В.* Почитание святынь русскими дворянами (XVIII век) // Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX веках: Этнографические исследования и материалы. – Москва, 2002. – С.8–65.
- ⁸² Экстракт из дел генерал-прокурора. 7 марта 1785 г. // Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Д.6750. – Кн.1. – Л.42 об.
- ⁸³ Именной, данный сенатору, тайному советнику Завадовскому, указ 14 ноября 1784 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.20. – №16091. – С.242.
- ⁸⁴ РГАДА. – Ф.248. – Д.6570. – Кн.1; Д.6571. – Кн.2; Д.6572. – Кн.3; Д.6573. – Кн.4.

- ⁸⁵ Письмо А.А.Вяземского московскому вице-губернатору Т.И.Чонжину. 1 января 1784 г. // Там же. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 3–7.
- ⁸⁶ Именной указ, данный генерал-прокурору. 24 марта 1781 г. // ПСЗ РИ. – Собр. I. – Т. 21. – №15141. – С. 84–95.
- ⁸⁷ Ще у вересні 1783 р. генерал-прокурор представив імператриці доповідь про те, яким чином справи «производить велено, и производятся, и о разных причинах, наносящих в производстве их продолжение и затруднение» (див.: РГАДА. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 2).
- ⁸⁸ Ордер А.А.Вяземского тверскому губернскому прокурору С.М.Кудрявцеву. 13 сентября 1784 г. // РГАДА. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 8–8 об.
- ⁸⁹ Предложение А.А.Вяземского Сенату. 16 сентября 1784 г. // Там же. – Л. 9–12.
- ⁹⁰ Там же. – Л. 10.
- ⁹¹ Там же. – Л. 10 об.
- ⁹² Ордер Г.А.Потёмкина правителю Екатеринославского наместничества Синельникову. 22 декабря 1784 г. // Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 338. – Ч. 2. – Л. 588 об.
- ⁹³ Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждения о губерниях 7 ноября 1775 г.). – Санкт-Петербург, 1910. – С. 323–324.
- ⁹⁴ Заключение моголевского губернского прокурора. 1784 г. октябрь // РГАДА. – Ф. 248. – Д. 6570. – Кн. 1. – Л. 450.
- ⁹⁵ Заключение саратовскому наместническому правлению от губернского прокурора и стряпчего. 1785 г., декабрь // Там же. – Д. 6571. – Кн. 2. – Л. 439.
- ⁹⁶ Рапорт вятского губернского прокурора Мошкова генерал-прокурору А.А.Вяземскому. 1784 г. 28 октября // Там же. – Л. 345.
- ⁹⁷ Донесения губернатора Т.И.Тутолмина о губерниях Олонецкой и Архангельской. 1795 г. // Там же. – Ф. 16. – Д. 804. – Л. 1–240 об.; Обряд производства и содержания дел в присутственных местах Олонецкого и Архангельского наместничества, поставленный для точного соблюдения порядка долга и обязанности, предписанных каждому месту и чину в высочайшем её императорского величества Учреждении о управлении губерний (1784 г.) // Там же. – Ф. 248. – Д. 6573. – Кн. 4. – Л. 283–526.
- ⁹⁸ Именной указ Сенату. 30 марта 1783 г. // Там же. – Ф. 16. – Д. 798. – Л. 41; Именной указ 22 мая 1784 г. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в государственном архиве министерства иностранных дел // Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 27. – С. 336. «Тут (у Катеринославському намісництві – *О.Л.*) мои заботы облегчил много губернатор», – так оцінив адміністративні здібності Т.І.Тутолміна Г.О.Потьомкін (див.: Письмо Г.А.Потёмкина Екатерине II. 1783 г., май // Екатерина II и Г.А.Потёмкин. Личная переписка (1769–1791). – Москва, 1997. – С. 168).
- ⁹⁹ Грот Я.К. Биография поэта // Сочинения Державина. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 8. – С. 371.
- ¹⁰⁰ РГАДА. – Ф. 16. – Д. 691. – Л. 145.
- ¹⁰¹ Именной указ Г.А.Потёмкину. 30 марта 1783 г. // Там же. – Д. 798. – Л. 57.
- ¹⁰² Именной, объявленный из Сената. 10 февраля 1720 г. // ПСЗ РИ. – Собр. I. – Т. 11. – №3515. – С. 128–129.
- ¹⁰³ Реляция Т.И.Тутолмина Екатерине II. 28 сентября 1784 г., Санкт-Петербург // РГАДА. – Ф. 16. – Д. 804. – Л. 291; Выписка из журнала Олонецкого губернского правления 24 марта 1787 г. // Там же. – Ф. 248. – Д. 6573. – Кн. 4. – Л. 281.
- ¹⁰⁴ Письмо Т.И.Тутолмина А.А.Вяземскому. 19 декабря 1784 г. // Там же. – Л. 277–278 об.; Реляция Т.И.Тутолмина Екатерине II. 19 декабря 1784 г. // Там же. – Ф. 16. – Д. 804. – Л. 300–301.
- ¹⁰⁵ Архангельскому наместническому правлению архангельского наместничества от губернского прокурора и стряпчего заключение // Там же. – Л. 234 об.
- ¹⁰⁶ Примечание олонецкого наместнического правления // Там же. – Л. 8 об.
- ¹⁰⁷ Мнение, постановленное архангельским наместническим правлением // Там же. – Л. 154 об.
- ¹⁰⁸ Державин Г.Р. Записки // *Его же*. Сочинения. – Ленинград, 1987. – С. 337.
- ¹⁰⁹ Письмо Г.Р.Державина Екатерине II. Петрозаводск, 1785 г. // Сочинения Г.Р.Державина. – Санкт-Петербург, 1869. – Т. 5. – С. 412–417. Проте, Г.Р.Державін відзначив перевагу проекту і висловив подив щодо швидкості його написання // Грот Я.К. Указ. соч. – С. 371.

¹¹⁰ Грот Я.К. Указ. соч. – С.371.

¹¹¹ Письмо Свистунова Державину. 30 марта 1786 г. // Сочинения Г.Р.Державина. – Санкт-Петербург, 1869. – Т.5. – С.457–460.

¹¹² Именной указ П.В.Завадовскому. 25 августа 1801 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.26. – №199989. – С.759–760.

¹¹³ Именной указ московскому военному губернатору Т.И.Тутолмину. 21 декабря 1806 г. // Там же. – Т.29. – №22406. – С.946–958.

This article is dedicated to the research of the XVIII-century province officials intellectual potential. Using great historical and literary material author showed that government bureaucratic system compelled creation from the provincial state servants. However, the results of their researches are not always applied in practice.

І.В.Ткаченко*

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА М.ГРУШЕВСЬКОГО В «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОМУ ВІСТНИКУ» (1907–1914 рр.)

На підставі комплексу документальних матеріалів, епістолярію та спогадів проаналізовано особливості редакційної політики М.Грушевського в «ЛНВ» після перенесення журналу до підросійської України (1907 р.), його взаємини зі співробітниками редакції, лідерами національного руху, опонентами та критиками.

Професор М.Грушевський був не тільки талановитим істориком і визнаним громадським діячем. Він також яскраво проявив себе у редакційно-видавничій діяльності, що була одним з основних напрямів суспільно-політичної активності видатного українця. Дослідники його життя та спадщини традиційно виділяють київський період 1907–1914 рр., коли, за словами фундатора грушевськознавства Л.Винара, «з тривогою помітивши, що новонароджена тамошня преса не досить використовує зроблене за останню чверть століття на галицькому ґрунті спільними силами робітників цілої України й замикається в тісніший круг місцевих інтересів, М.Грушевський агітував за перенесення до Києва ЛНВ та інших видань НТШ»¹. Дослідникам також відомо, що видання «Літературно-наукового вістника» й пов'язаних із ним сюжетів було основним у діяльності М.Грушевського зазначеного часу. Цілком природно, що вони не могли не згадувати цю тему. Вочевидь, немає потреби наводити всю бібліографію грушевськознавчих студій. Один тільки покажчик Б.Грановського містить тисячі назв²! Із найбільш дотичних до теми даного дослідження назвемо праці М.Антоновича, Л.Винара, І.Гирича, В.Дорошенка, Г.Корбич, С.Панькової³. Усі вони так чи інакше писали про період 1907–1914 рр. у житті М.Грушевського. Однак питання про його редакційну політику дослідники не порушували, розглядаючи її в більш широкому контексті суспільного життя і власне історії «ЛНВ» у ті роки у прив'язці до постаті й суспільної праці вченого. Зважаючи на це та керуючись слушними міркуваннями, висловленими ще 1996 р. Р.Пирогом про необхідність тематичних досліджень у царині грушевськознавства⁴, розглянемо поставлене питання.

Переходячи безпосередньо до його висвітлення, висловимо припущення, що переїжджаючи в 1894 р. до Львова молодий професор не думав про редак-

* Ткаченко Ігор Володимирович – канд. іст. наук, наук. співроб. сектору суспільних наук науково-організаційного відділу Президії НАН України.